

лена общая численность населения, составлявшая около 60 тыс. человек. Удалось доказать, что значительную часть катакомбного населения хоронили не в курганах. Очень важные данные были получены при определении плотности населения в отдельных регионах, корректирующие данные социального анализа. В статье намечены пути дальнейшего совершенствования методики.

S. J. Pustovalov

RECONSTRUCTION OF THE QUANTITY OF THE CATACOMB POPULATION PROCEEDING FROM BURIAL MOUNDS OF THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES

In the paper the author continues developing the all-round socio-economic reconstruction of the catacomb community in the Northern Black Sea territories. Among the most important items of this problem there is one as to determination of the total quantity and density of population in catacomb community.

The author has revised and improved methods of demographic studies suggested by A. N. Gei and has succeeded in obtaining interesting results: the total quantity of population was about 60.000. The author has also managed to prove that a considerable part of the catacomb population was not buried in mounds. Very important findings which correct data of the social analysis were obtained in the course of determination of the population density. Certain ways of the further improvement of the procedure described are outlined in this paper.

ДО ВИДІЛЕННЯ МОСОЛІВСЬКОГО ГОРИЗОНТУ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ЄВРАЗІЙСЬКОГО СТЕПУ ТА ЛІСОСТЕПУ

А. Д. Пряхін

Мосолівський горизонт пам'яток доби пізньої бронзи займає проміжне місце між синташтинським (новоусманським) горизонтом та пам'ятками валикових культур та збігається з розвиненим етапом зрубної культурно-історичної спільності й алакульської культури.

Серед польових досліджень пам'яток доби бронзи Євразійського степу та лісостепу особливе місце посідають Синташтинські поселення та могильник у Заураллі, розкопки яких здійснено переважно в першій половині 70-х рр. під керівництвом В. Ф. Генінга, а потім у 80-х рр. — під керівництвом Г. Б. Здановича. При вивченні виявлених при розкопках матеріалів виникла потреба виділення певного горизонту старожитностей фіналу середньої — початку пізньої бронзи, хронологічні межі яких В. Ф. Генінг визначив XVI ст. до н. с.¹. Щоправда, різними дослідниками вони не тільки називаються, але й інтерпретуються по-різному². До цього пласта все впевненіше залучаються, хоча б частково, пам'ятки культури багатопружкової кераміки з території України, доно-волзької абашівської та інших культур абашівської культурно-історичної спільності. Зростає кількість для цього горизонту свого роду реперних пам'яток, причому не лише на «східних» територіях, але й на «західних». Насамперед йдеться про відповідний багатопружково-абашівський пласт пам'яток лівобережної України³, Кондрашкинський курган у лісостеповому Подонні⁴, пам'ятки потапівського типу в Поволжі⁵.

Відаючи належне орієнтації при виділенні хронологічних горизонтів на свого роду ключові пам'ятки (які, до речі, виступаючи такими на одному

© А. Д. ПРЯХІН, 1997

етапі розвитку науки, згодом втрачають цю властивість), спробую аргументувати доцільність виділення так званого мосолівського шару пам'яток доби пізньої бронзи Євразійського степу та лісостепу, які залягають за названим горизонтом пам'яток та збігаються з розвиненим етапом зрубної культурно-історичної спільності й алакульської культури. Основою такого виділення стали результати багаторічних досліджень Мосолівського поселення на р. Бітюг у лісостеповому Подонні (Воронезька обл.).

Але ми звернулись до цієї пам'ятки не тільки тому, що це одне з небагатьох великих за площею поселень доби пізньої бронзи, що вивчене практично повністю (розкопано близько 11 тис. м², і навіть не тому, що його дослідження дало на сьогодні величезну кількість даних, особливо з виробничої діяльності: крім керамічної серії, яка налічує 5—6 тис. посудин, звідси походить значна серія глиняних ливарних форм (близько 2 тис. знахідок від 700 ступок ливарних форм), понад 300 цілих та уламки плавильних чаш, серія металевих виробів, понад тисяча кам'яних, кістяних та глиняних знарядь праці та їх уламків, численні виливки металу, шлаки, поодинокі шматки руди тощо. Справа в тому, що ця пам'ятка посідає ключові позиції при оцінці проблематики доби пізньої бронзи степової та лісостепової смуг Євразії. Їй не випадково, що осмисленню результатів дослідження Мосолівського поселення було присвячено проведено в 1991 р. на базі Воронезького університету наукову конференцію, в якій брали участь і українські археологи⁶. Саме на цій конференції мною висловлено думку про виділення мосолівського хронологічного горизонту пам'яток доби пізньої бронзи, яку підтримано учасниками наради.

Отже, розпочнемо дослідження з хронології пам'ятки. Нагадаємо деякі висловлені з цього приводу думки. Так, В. С. Бочкарьов та О. М. Лесков, аналізуючи співвідношення пам'яток доби бронзи Північного Причорномор'я, Подоння, Поволжя та Північного Кавказу віднесли Мосолівське поселення до передсабатинівського етапу зрубної культури, що датується XIV—XIII ст. до н. е.⁷ У системі сейминського хронологічного горизонту розглядають металеві знахідки Мосолівського поселення Є. М. Черних та С. В. Кузьмінних, щоправда, висловлюючи деякі сумніви щодо його зіставлення в межах двох етапів даного горизонту⁸. XIV—XIII ст. до н. е. датує поселення Т. М. Потьомкіна, синхронізуючи його з пізнім ступенем алакульської культури (за її схемою) або з фєдорівсько-башкульськими пам'ятками андронівської спільності, за Г. Б. Здановичем⁹. С. С. Березанська, синхронізуючи Мосолівське поселення з розкопаним під її керівництвом поселенням Усово Озеро на Сіверському Дінці, датувала їх у межах XV—XIII ст. до н. е.¹⁰ Спочатку ми з В. І. Сагайдаком провадили думку про датування поселення кінцем третьої чверті — останньою чвертю II тис. до н. е.¹¹ Пізніше мною обстоювалась теза про те, що хронологічні межі поселення визначаються третьою — початком останньої чверті II тис. до н. е.¹², чому, до речі, не суперечать отримані з поселення дати за C₁₄ (1680±40; 1530±40; 1370±40; 1310±40).

Цілком зрозуміло, як важливо співвіднести Мосолівське поселення з існуючими періодизаціями зрубної культурно-історичної спільності взагалі¹³ та періодизацією пам'яток донської лісостепової зрубної культури, на території якої знаходилось Мосолівське поселення¹⁴.

Важливо й те, що Мосолівське поселення має дуже чітку стратиграфічну прив'язку. Справа в тому, що поселенню пізньої бронзи тут передувало поселення воронезької археологічної культури, яке належить до шару постшнурових культур середньої бронзи, на думку В. І. Бессєдіна — до першого етапу в розвитку цієї культури¹⁵. Дуже важливо, що в матеріальній культурі Мосолівського поселення зрубної спільності досить чітко простежується абашівський компонент. Причому він найрельєфніше виявляється лише на ранньому етапі¹⁶. Це не тільки дає можливість ще раз впевнитися в слушності судження, згідно якого у формуванні тутешньої зрубної культури істотну роль відіграли носії доно-волзької абашівської культури (включаючи відому спадковість виробничих традицій населення доно-волзької абашівської культури та донської лісостепової зрубної культури), але й зіставити початок виділеного шару пам'ятки з завершальним етапом абашівських старожитностей.

Пізня ж дата Мосолівського поселення обмежується часом здійснення на його, вже облишеній, території серії поховань, віднесених, що дуже істотно, до заключного етапу зрубної культурно-історичної спільності. Тут треба враховувати, що розрив у часі між припиненням життя на поселенні і здійсненням названих поховань не дуже істотний. Свідченням тому є факт, що жодне з поховань не впущено в площину приміщень, які функціонували на заключному етапі поселення. І в той же час поховання є на площі котлованів, які належать і до раннього, і до середнього етапів існування Мосолівського поселення. Для визначення пізньої дати поселення важливим є і той факт, що тут не тільки майже не зустрічається посуд з пружковою орнаментациєю, але й вигляд продукції місцевих металургів інший, ніж метал, який збігається з горизонтом пам'яток з пружковою орнаментациєю¹⁷.

Виділення мосолівського горизонту пам'яток пізньої бронзи дає можливість зіставити старожитності різних територій з серією даних, яка походить з Мосолівки, залучаючи кераміку, знахідки металургії та металообробки, інші матеріали.

Але ми тут стикаємось з деякими труднощами, обумовленими тим, що уявлення про метал того чи іншого етапу доби бронзи складається, виходячи з серій готової продукції. У випадку ж з Мосолівським поселенням переважно доводиться орієнтуватись на негативи ливарних форм, які не завжди дають уявлення про типологічні деталі готової продукції. Справа в тому, що відлиті речі досить часто підлягали не просто проковці робочих ребер, але й розковці заготовки.

Найчіткіше уявлення про типи готової продукції можна скласти за негативами двобічних ливарних форм, що слугували для відливки втулкових виробів, які потім, після розковки робочого краю, загалом, зберігали вихідні форми відлитої речі. Передусім йдеться про ливарні форми для відливання вислообушних сокир (рис. 1, 1—3). Ці вироби належать до добре відомих різновидів, що зустрічаються насамперед у комплексах зрубної та алакульської культур.

Гірше з однібічними ливарними формами для відливання виробів, які піддавались іноді значному проковуванню. Найповніше уявлення маємо про різновиди ножів-кинджалів з ледве помітним перехрестям, які відливались у таких формах (рис. 2, 1, 2). Причому вдається констатувати факт відсутності в них литого ромбічного завершення черешка, притаманного серії із комплексів синташтинського хронологічного горизонту. Менше даних про типи серпів та косарів (рис. 2, 4, 5), різних пластинчастих виробів (рис. 2, 3). Зовсім мало для оцінки кінцевої продукції дають негативи ливарних форм, оскільки в них по суті відливались не самі вироби, а заготовки, які підлягали розковці.

Невеликою є серія металевих знарядь праці, які походять з цього поселення. Серед них: жолобчасте долото з незізмкнутою втулкою (рис. 3, 1), втулковий гак (рис. 3, 2) та інші знаряддя (рис. 3, 3—11). Причому, серед останніх є два залізних шильця (рис. 3, 10, 11), які типологічно повторюють такого роду вироби з бронзи. У даній серії відсутні великі за розмірами знаряддя, негативи яких широко відомі за ливарними формами.

Мало що можна сказати про прикраси, оскільки форм для їх відливки немає, а знахідки готових виробів поодинокі. Це жолобчасті браслети (гривни — ?) з незізмкнутими слабо звуженими кінцями з наскрізними отворами (рис. 3, 12), ромбічна в перетині скронева підвіска (рис. 3, 13), ромбічна в перетині обручка (рис. 13, 14) та ковані пластинчасті пронизки з рубчиками (рис. 3, 15). Неважко помітити, що всі вироби притаманні передусім зрубно-алакульському шару пам'яток.

Для хронологічних побудов істотне значення мають речі кінської упряжі з Мосолівського поселення (рис. 3, 16—19). Не дивно, що на поселенні відсутні знахідки дископодібних псаліїв з шипами, властиві пам'яткам синташтинського (новокумацького) хронологічного горизонту. І в той же час тут поряд із заготовками псаліїв у вигляді стрижня (рис. 3, 19) знайдено два псалії з розколотою навпіл кістки, один з яких добре зберігся (рис. 3, 16). Стратиграфічно він пов'язується з пізнім етапом існування поселення. Показовим

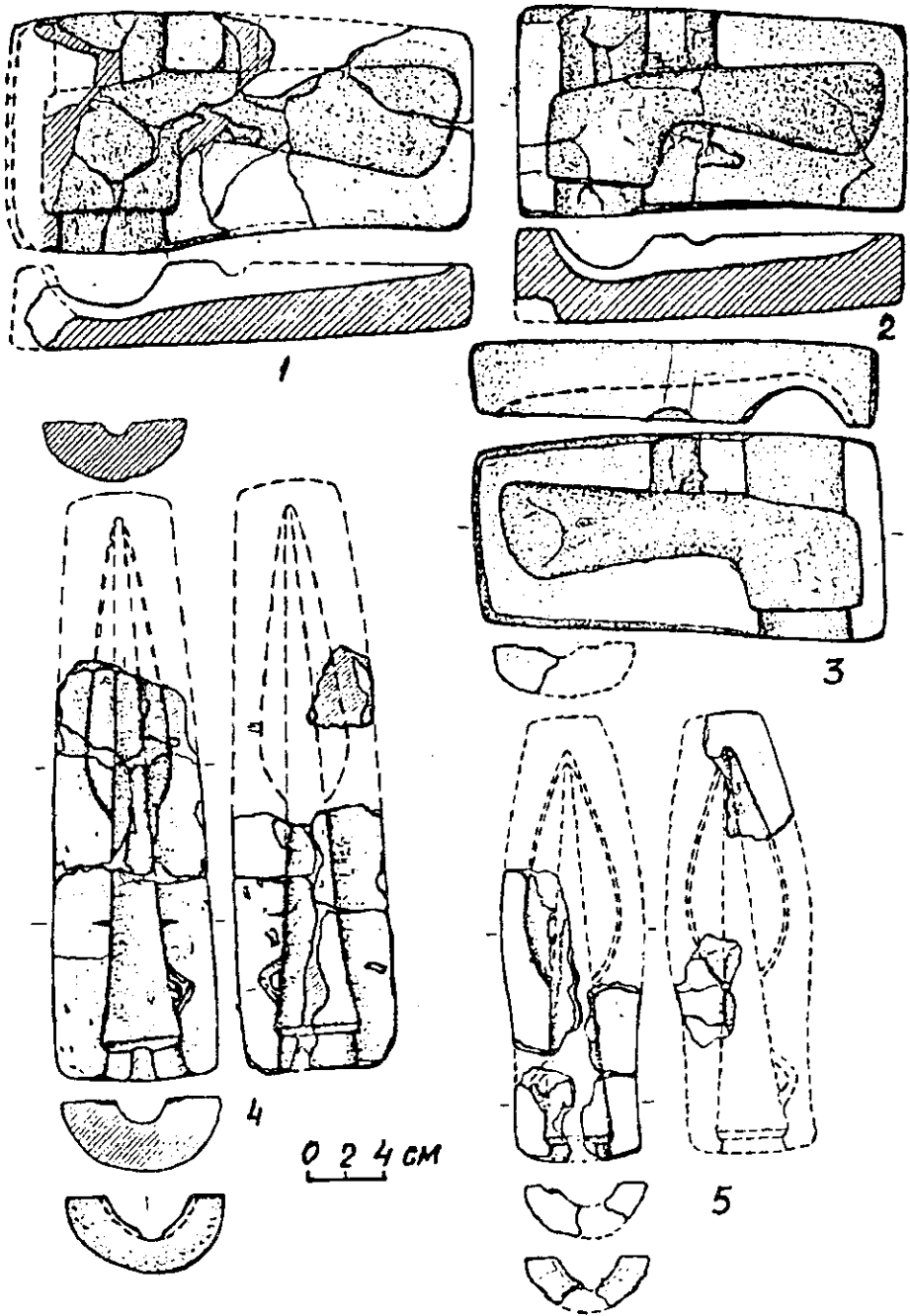

Рис. 1. Двобічні ливарні форми для відливання вислобушних сокир (1—3) та наконечників списів (4, 5) з Мосолівського поселення.

є й те, що такі псалії хронологічно йдуть не тільки за дископодібними, але й за псаліями з розколотої навпіл кістки, які походять з так званих зрубно-абашівських, абашівсько-зрубних, ранньозрубних та ранньоалакульських комплексів.

Що ж до інших знахідок, то для хронологічних побудов вони хоча й не мають великого значення, але при зіставленні пам'яток можуть стати дуже показовими. Так, окремі хронологічні показники виявляються при аналізі кераміки (тут виявлено посуд з рисами, притаманними кераміці інших куль-

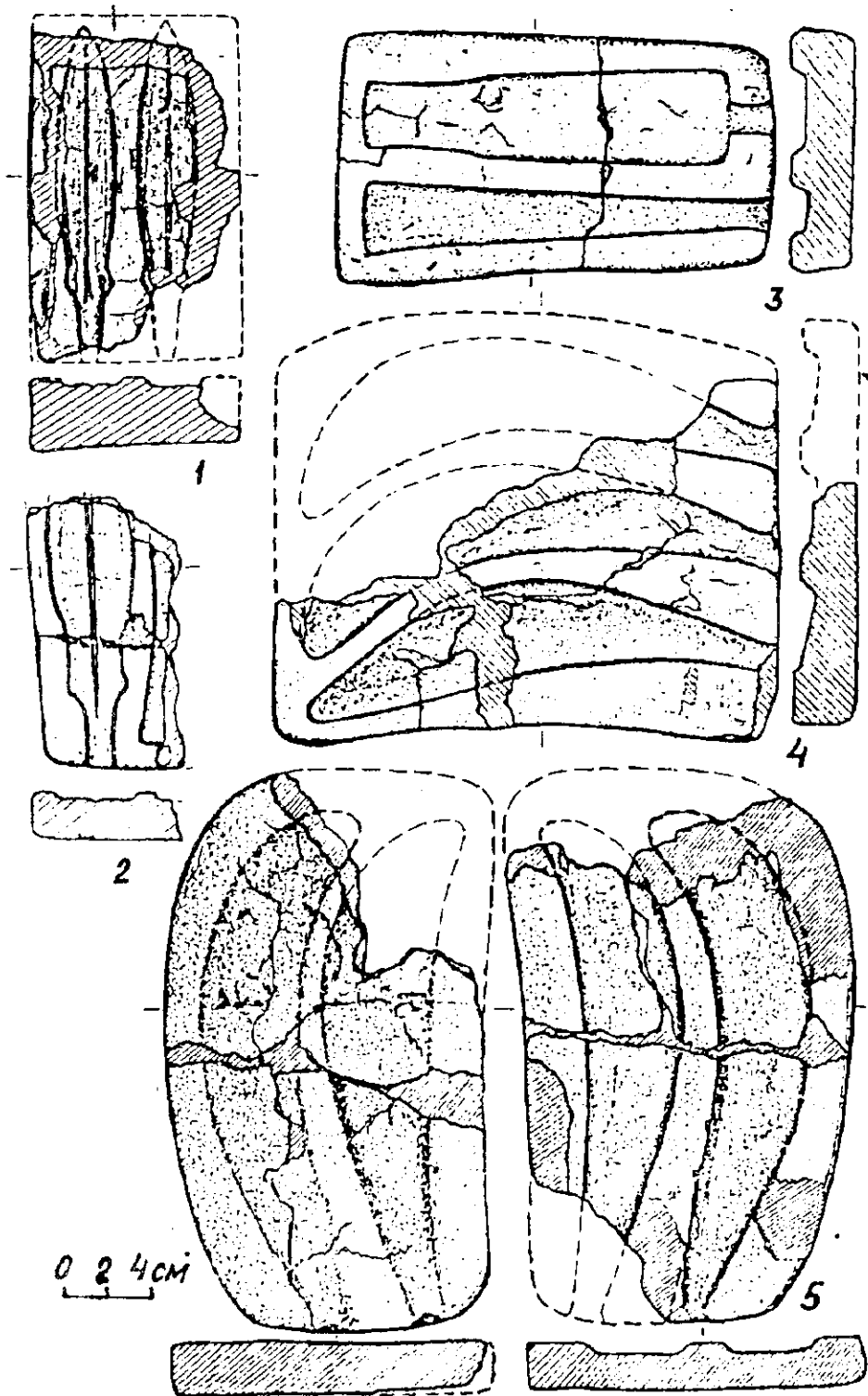

Рис. 2. Однобічні ливарні форми для відливки ножів-кинджалів (1, 2), теслоподібних знарядь праці (3), серпів та косарів (4, 5) з Мосолівського поселення.

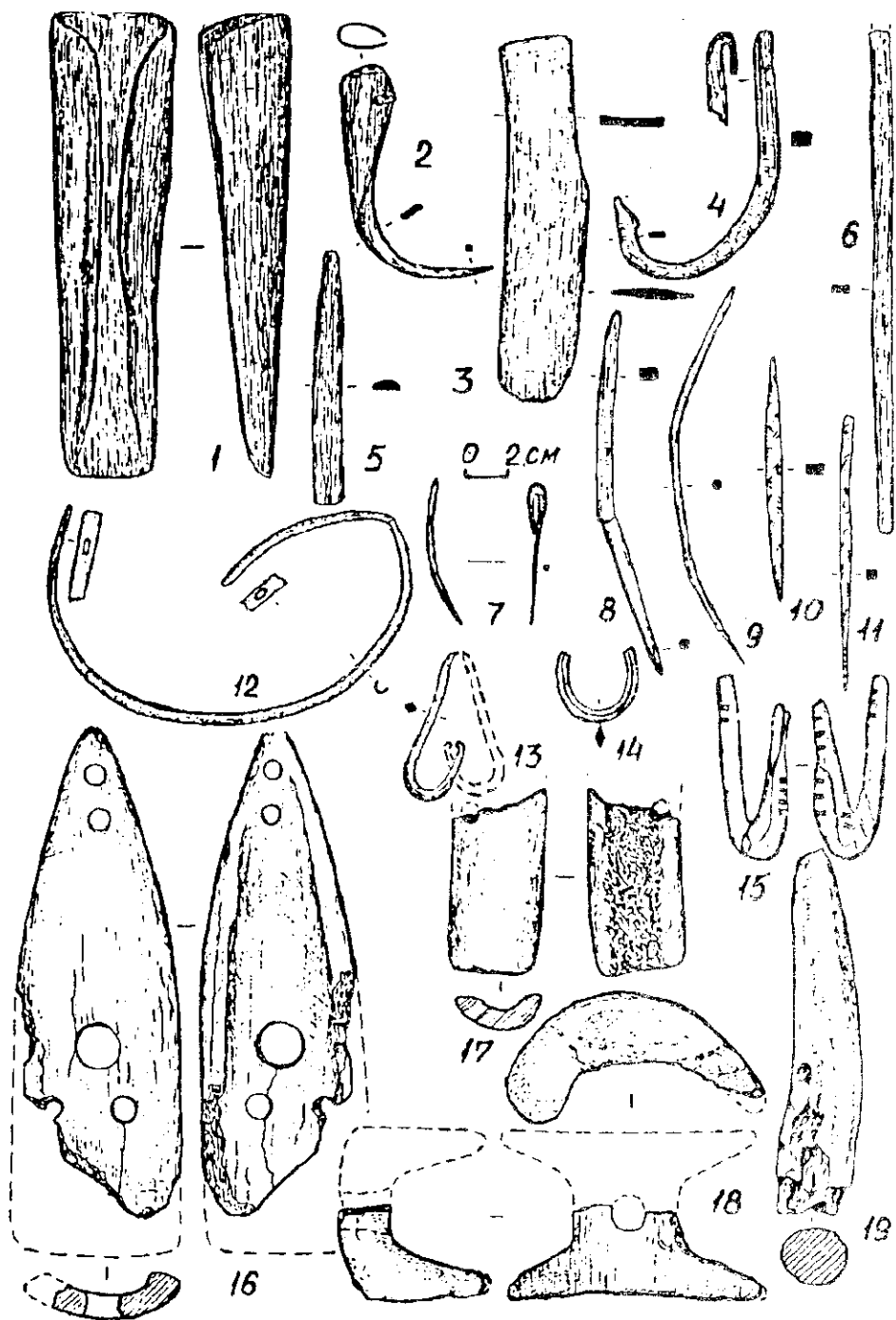

Рис. 3. Металеві (1—15) та кістяні (16—19) вироби з Мосолівського поселення.

турно-історичних утворень доби бронзи: доно-волзькій абашівській, алакульській та іншим культурам). Показовими є також дані з домобудівництва, окремих боків господарського та виробничого життя. Сказане посилює доцільність виділення відповідного хронологічного горизонту доби пізньої бронзи степової та лісостепової смуг Євразії, межі якого, як уже говорилося стосовно самого Мосолівського поселення, визначаються третьою чвертю II тис. до н. е. з можливим виходом у XII ст. до н. е. Інакше кажучи, йдеться про шар па-

м'яток, які йдуть за пам'ятками синташтинського (новоусманського) горизонту та передують пізньопружковим пам'яткам, що утворюють шар пружкових культур Євразійського степу та лісостепу¹⁸. Його основу складас масив пам'яток зрубної та алакульської культур степової та лісостепової зон, які простягаються від лівобережних районів Подніпров'я до південних районів Західного Сибіру та Північного Казахстану.

Підкреслюючи доцільність виділення Мосоловського горизонту давньої доби пізньої бронзи, не можна відкидати й тієї обставини, що в історії самого Мосоловського поселення пізньої бронзи вдалось виділити три етапи, що дає можливість у майбутньому виділити окремі етапи всередині цього шару пам'яток.

Примітки

¹ Генінг В. Ф. Хронологические комплексы XVI в. до н. э. (по материалам Синташтинского могильника) // Новейшие открытия советских археологов.— Тез. докл.— Ч. I.— К., 1975.— С. 94, 95; Генінг В. Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен // СА.— 1977.— № 4.— С. 55.

² Зданович Г. Б. Основные характеристики петровских комплексов урало-казахстанских степей (к вопросу о выделении петровской культуры) // Бронзовый век степной полосы Урало-Ишимского междуречья.— Челябинск, 1983.— С. 48 др.; Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий.— М., 1977.— С. 34—39; Стоколос В. С. Существовал ли повокумакский горизонт? // СА.— 1983.— № 2.— С. 263 и др.

³ Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередищенко Н. Н., Шарифудинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 23—29; Литвиненко Р. А. О хронологическом соотношении срубной культуры лесостепной Донщины с донской лесостепной срубной культурой // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи.— Тез. докл. и мат-лов к конф.— Воронеж, 1991.— С. 79, 80 и др.

⁴ Пряхин А. Д., Беседин В. И., Левых Г. А., Матвеев Ю. П. Кондрашкинский курган.— Воронеж, 1989.— С. 4—9.

⁵ Васильев И. Б., Кузнецов П. Ф., Семеновы А. П. Памятники нотановского типа лесостепного Поволжья // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.— Тез. докл. вторых Рыковских чтений.— Саратов, 1991.— С. 9, 10.

⁶ Литвиненко Р. А. Указ. соч.; Отроценко В. В. Система знаков срубной общности и материалы Мосоловского поселения // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи.— Тез. докл. и мат-лов к конф.— Воронеж, 1991.

⁷ Бочкарев В. С., Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом // Древние культуры Поволжья и Приуралья.— Науч. тр. Куйбышевского вед. ин-та.— 1978.— Т. 221.— С. 25, 26.

⁸ Черных Е. И. Волго-Уралье в системе металлургических провинций III—II тыс. до н. э. // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья.— Куйбышев, 1976.— С. 40; Черных Е. И. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 158.— Рис. 58; Черных Е. И., Кузьминых С. В. Металл Мосоловского поселения // Поселения срубной общности.— Воронеж, 1989.— С. 12, 13.

⁹ Потемкина Т. М. Мосоловское поселение с позиции оценки андроновских древностей // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи.— Тез. докл. и мат-лов к конф.— Воронеж, 1991.— С. 64.

¹⁰ Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.— К., 1990.— С. 100—107.

¹¹ Пряхин А. Д., Сагайдак В. И. Металлообрабатывающая мастерская на поселении срубной культуры // СА.— 1975.— № 2.— С. 186.

¹² Пряхин А. Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы: итоги и перспективы изучения // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи.— Тез. докл. и мат-лов к конф.— Воронеж, 1991.— С. 23.

¹³ Мерперт Н. Я., Пряхин А. Д. Срубная культурно-историческая общность эпохи бронзы Восточной Европы и лесостепь // Археология восточноевропейской лесостепи.— Воронеж, 1979.— С. 19, 20.

¹⁴ Синюк А. Т., Погорелов В. И. Периодизация срубной культуры Среднего Дона (по материалу «АРХЕОЛОГИЯ», № 3, 1997 г.

риалам погребальных памятников) // Срубная культурно-историческая общность. — Куйбышев, 1985. — С. 136—138.

¹⁵ *Беседин В. И.* Воронежская археологическая культура эпохи средней бронзы. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 1988.

¹⁶ *Пряхин А. Д.* Начальный этап Мосоловского поселения эпохи поздней бронзы на р. Битюг // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья. — Тез. вторых Рыковских чтений. — Саратов, 1991.

¹⁷ *Черных Е. Н.* Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век степной полосы Урало-Ишимского междуречья. — Челябинск, 1983. — С. 92, 93. — Рис. 9.

¹⁸ Там же. — С. 95 др.

А. Д. Пряхин

К ВЫДЕЛЕНИЮ МОСОЛОВСКОГО ГОРИЗОНТА ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ЕВРАЗИЙСКОЙ СТЕПИ И ЛЕСОСТЕПИ

Для выделения Мосоловского горизонта памятников эпохи поздней бронзы использованы материалы эпонимного поселения, исследованного в лесостепном Подонье (Воронежская обл.). Основанием служит четкая стратиграфическая привязанность памятника. Нижние границы его бытования определяются, во-первых, тем, что поселению эпохи поздней бронзы предшествует поселок воронежской культуры эпохи средней бронзы; во-вторых, наличием абашевского компонента на раннем этапе существования поселения. Это позволяет соотнести начало Мосоловского горизонта с завершающим этапом абашевских древностей. Верхняя граница существования поселения определяется наличием позднесрубных погребений, осуществленных на площади уже заброшенного поселения.

Имеющийся материал позволяет датировать Мосоловский горизонт в пределах третьей четверти II тыс. до н. э. и поместить этот пласт памятников за синташтинским (новоусманским) горизонтом и перед поздневаликовыми памятниками. Выделенный горизонт соответствует развитому этапу срубной культурно-исторической общности алакульской культуры.

A. D. Pryakhin

IDENTIFICATION OF THE MOSOLOVIAN HORIZON OF RELICS OF THE LATE BRONZE EPOCH IN THE EUROASIAN STEPPE AND FOREST-STEPPE

Findings of the eponymic settlement studied in the forest-steppe Don-river territories (the Voronezh Region) were used for identifying the Mosolovian horizon of relics of the late bronze epoch. A distinct stratigraphic attribution of this site underlies this identification. The lower boundaries of its location are determined first of all by the fact that the settlement of the late bronze epoch is preceded by the settlement of Voronezh AC of the mid bronze epoch and, secondly, by the presence of the Abashev component at the early stage of the settlement existence. This permits correlating the beginning of the Mosolovian horizon with the final stage of Abashev antiquities. The upper boundary of the settlement existence is determined by late Sрубian burial grounds made in the territory of the already abandoned settlement.

The findings available permit dating the Mosolovian horizon within the terms of the third quarter of the 2nd millennium B. C. and arranging this layer of relics after the Syntashtinian (Novousmanian) horizon and before late-roller relics. The horizon identified corresponds to the developed stage of the Sрубna cultural-historical community of the Alakulian culture.